

Тамара ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
викладачка Военної академії ім. Є.Березняка
(Київ, Україна), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

Дорога у заслання депортованих із Західної України: друга половина 1940 – початок 1950-х рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.018>

УДК: [343.8(=477.8):(470+571)]:(09)

Анотація. Висвітлюються обставини важкої дороги у заслання депортованих мешканців Західної України, тих, кого вигнали зі власних домівок за допомогу чи співчуття учасникам національно-визвольного руху (або й зовсім непричетних). Усіх цих людей радянська влада визнала «соціально-небезпечними», що підлягали суворій географічній ізоляції. **Метою статті** є дослідження організаційних і санітарно-побутових складових транспортування вигнанців, а також їх морально-психологічного стану. Зумовлені метою **дослідницькі завдання** полягають в аналізі процесу доправлення людей до залізничних станцій, тривалих і виснажливих умов перевезення, а також у конструюванні радянської концепції географічної ізоляції «непевного контингенту» й тортур, що її супроводжували. **Методологія** поєднує критичний дискурс-аналіз, біографічний метод, інструментарій історико-правового, етнологічного дослідження, соціальної антропології тощо. **Наукова новизна.** Розширюються загальні уявлення про політичний терор та конкретний сегмент насильницького переміщення великих мас людей у віддалені райони СРСР. За документами і спогадами свідків висвітлено важкі випробування, що випали на долю мешканців західноукраїнських областей. **Висновки.** Доведено, що сталінський режим у намаганні впокорити вигнанців докладав неабияких зусиль, і вже саме транспортування до місця заслання стало жорстоким покаранням за невчинений злочин.

Ключові слова: Західна Україна, національно-визвольна боротьба, сталінський режим, терор, репресії, депортації, заслання, конвоювання, спецпоселення.

Тему запропонованого дослідження актуалізувала нинішня війна Російської Федерації проти України, жорстокі каральні заходи стосовно цивільного населення, зокрема й вивезення великої кількості українців у віддалені місцевості РФ та на тимчасово підконтрольну їй окуповану територію України. Фактично зараз використовується страшний досвід Другої світової та повоєнних років – утім це вже досвід не нацистів, а радянської влади. Саме сталінський режим явив світу масові депортації. Нині його наступники вдаються до подібних терористичних практик. Новітні окупанти копіюють методи вбивств, репресій, тортур, практикованих на західноукраїнських землях у 1940 – на початку 1950-х рр., коли людей карали за зв'язки з борцями за незалежність.

Населення України, зокрема західних областей, яке не бажало коритися комуністичному режиму й усіляко підтримувало національно-визвольний рух, що розгорнувся на цих теренах в останні роки Другої світової і тривав після неї, стало чи не найчисельнішим загоном тих, хто потрапляв під визначення «небезпечного контингенту». Коли пропаганда й погрози не допомогли, сталінська влада перейшла до відкритих репресій. Людям давали зрозуміти, що вони, якщо й не беруть участі в русі опору, навіть за співчуття (кваліфікувалося як «сприяння», «пособництво») варті покарання. Рішеннями позасудового

органу – Особливої наради при НКВС–МВС–МДБ на географічну ізоляцію прирекли не лише родичів, а й подеколи випадкових людей, щоб змусити справжніх опонентів сталінського режиму припинити боротьбу, а потенційних – навіть не починати її.

Одним із перших актів масових депортацій стала тривала та виснажлива дорога у заслання, сповнена не лише моральних і фізичних мук, а й реальних тортур. Цю складову примусового переміщення сотень тисяч українців досі не висвітлено належним чином у вітчизняній історіографії. Депортації із Західної України, що постають на сторінках історичних розвідок як результат радянського терору (нерідко безособового та знеособленого), були частиною віктимного дискурсу, дискурсу колоніальної травми, виходити з якого можна тільки через оприявлення іншої сторони трагедії – того самого «прямостояння» вигнанців, котрі своїм життям заперечували суцільну віктимізацію українства. Глибока й досі актуальна у своїх висновках праця Г.Арендт¹ започаткувала особливий пласт спеціальної літератури, який поступово поповнювали на Заході інші доробки, присвячені аналізу і критиці тоталітаризму радянського стибу. Початок системному вивченню примусових міграцій поклали студії закордонних дослідників Р.Конквеста² та О.Некрича³. З «легкого пера» останнього вираз «покарані народи» ввійшов у науковий обіг. Перші спроби осмислити масові примусові переміщення людей у загальному контексті аналізу терору у СРСР з'явилися на початку 1990-х та в наступні роки⁴. Паралельно з розсекречуванням раніше недоступних архівних фондів почали виходити друком окремі праці, в яких відтворювалися хронологія та масштаби насильницьких депортацій мешканців України⁵. До наукового обігу було введено нові документи і статистичні дані з архівів Російської Федерації й нашої країни, якими дотепер послуговуються дослідники. Пізніше до фахівців, котрі продовжували працювати у цій тематичній ніші, долучився П.Полян⁶, ґрунтовно проаналізувавши історичні витоки депортацій, а також географію розселення засланих народів.

В Україні вже багато сказано й написано про масові репресії. Захищено не одну дисертацію, видано чимало книжок, на шпальтах періодичних видань оприлюднено великий масив статей дослідників, краєзнавців, музейних та архівних працівників. Історіографічний доробок у цій тематичній ніші настільки потужний, що йому вже присвячують спеціальні публікації⁷. Слід наголосити, що більшість вітчизняних авторів, студіюючи проблему депортацій, зокрема й на регіональному рівні, відтворюють передумови та історичне тло, на якому розгоргалася трагедія, розкривають заходи з реалізації ідеологічних настанов союзного центру, республіканських партійних і радянських органів. Останнім часом поживався інтерес дослідників до окремих депортаційних акцій, зокрема операцій «Захід» (1947 р.), «Трійка» (1951 р.)⁸.

¹ *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К., 2002. – 539 с.

² *Conquest R.* Soviet deportation of nationalities. – London; New York, 1960; *Конквест Р.* Большой террор / Пер. с англ. – Firenze, 1974. – 1064 с.

³ *Некрич А.М.* Наказанные народы. – Нью-Йорк, 1978. – 170 с.

⁴ *Бугай М.* «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...»: Про депортацію населення з України у 30–40-ві рр. – К., 1992; *Бугай Н.* Народы Украины в «Особой папке Сталина». – Москва, 2006. – 271 с.; *Земсков В.* Заключённые, спецпоселенцы, ссыльные и высланные: Статистико-географический аспект // *История СССР.* – 1991. – №5. – С.151–165; *Его же.* Массовое освобождение спецпереселенцев и ссыльных (1954–1960) // *Социологические исследования.* – 1991. – №1. – С.5–26; *Его же.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – Москва, 2003. – 306 с. та ін.

⁵ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994; *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 126 с. та ін.

⁶ *Полян П.* «Не по своей воле...»: История и география принудительных миграций в СССР. – Москва, 2001. – 329 с.; *Его же.* География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности [Электронный ресурс]: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

⁷ *Довбня О.* Депортації населення Західної України (1939–1953 рр.): новітня вітчизняна історіографія // *Схід.* – 2018. – №2. – С.70–77.

⁸ *Бажан О.* Операція «Захід»: до 70-річчя депортації населення Західної України у віддалені місцевості // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* – Вип.18. – К., 2013. – С.338–349; *Козут А.* Передвісники операції «Захід»: депортації 1944–1946 рр. // *Український історичний журнал.* – 2020. – №3. – С.40–53; *Його ж.* Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України 1940–1950-ті рр. // *Вирване коріння: дослідження, документи,*

Через об'єктивні й суб'єктивні причини чимало фахівців бралися за те, що лежить якщо не на поверхні, то в перших інформаційних шарах. А от глибинні пласти (з'ясування особливостей кожного з етапів примусових міграцій, інструментарію, інституціональних реорганізацій, заборонно-режимних складників життя впосліджених категорій громадян, віддалені наслідки депортацій, інших репресій тощо) належним чином не розробляли, а іноді навіть і не помічали. Особливості важкої дороги у заслання також не знайшли гідного висвітлення (це стосується й виданої 2008 р. монографії авторки цих рядків⁹). Брак спогадів не дозволяв реконструювати згадану складову важких випробувань, що випали на долю вигнанців.

Із реалізацією усноїсторичних проектів «Непочуті» (Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору», Львів), громадської організації «Після тиші» (Львів), оприлюдненням спогадів колишніх жертв¹⁰, залученням нових документів, зокрема галузевих державних архівів МВС України, Служби безпеки України, а також Державного архіву Російської Федерації, які раніше не потрапили в поле зору, випала можливість висвітлити важкі обставини транспортування західноукраїнців у віддалені райони СРСР. Спогади окремих осіб, котрі пройшли важкий шлях переслідувань, є одночасно поглядом свідка та звинувачувача, що відчутно розширює можливості інтерпретації. Неоціненною частиною джерельної бази стали матеріали, вміщені у спеціалізованому багатотомному виданні «Реабілітовані історією». Процес роботи з джерелами, їх добір та верифікацію було орієнтовано на визначені дослідницькі завдання. Нормативно-законодавчі акти, які регламентували транспортування репресованих, між- і внутрівідомче листування, накази, інструкції, додаткові роз'яснення, а головне – спогади жертв, що стосувалися процесу перевезення, склали основу історико-правового вектора цього дослідження.

Другий (після 1939–1941 рр.) етап радянізації Західної України розпочався відразу по вигнанню нацистів. Його, як і попередній, супроводжували тотальний тиск сталінського режиму на суспільство та вже звичні репресії щодо реальних й уявних опонентів комуністичної влади. Гостре протистояння між учасниками формувань УПА, ОУН, з одного боку, і радянськими силовими структурами – з іншого, потягло за собою каральні акції проти місцевого населення, обвинуваченого в «пособництві», «співчутті» повстанцям.

Уже 31 березня 1944 р. з'явився наказ НКВС СРСР №122, спрямований проти членів родин оунівців¹¹. Перш ніж узятися реалізовувати цей базовий документ, до третьої декади квітня 1944 р. у відомстві писалися, переписувалися й

свідчення. – К., 2020. – С.51–68; *Його ж.* «Тройка» чи «Север»? – депортаційна операція початку квітня 1951 р. [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/04/8/159295/> та ін.

⁹ *Вронська Т.* Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). – Х., 2008. – 264 с.

¹⁰ Див.: Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Л., 1998–2002; Літопис УПА: Нова серія: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. – К.; Торонто, 2003. – Т.3–7; Історія сталінського ГУЛАГа: Кінець 1920-х – перша половина 1950-х гг.: Собрание документов: В 7 т. – Т.5: Спецпереселенцы в СССР. – Москва, 2004; НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооружённым националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) / Сост. Н.И.Владимирцев, А.И.Кокурин. – Москва, 2008; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Документы: В 2 т. – Т.2: 1944–1945. – Москва, 2012; Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3 т. / Сост. А.Артизов [и др.]. – Москва, 2000; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – Москва, 2003; Лубянка: Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 – март 1946. – Москва, 2006; Сталинские депортации: 1928–1953. – Москва, 2005 та ін.

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.180–180 зв. Того ж дня нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія видав розпорядження, яким приписував підготувати інструкцію про порядок заслання членів сімей «оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР».

деталізувалися інструкції про «порядок вилучення» членів родин повстанців для подальшого заслання їх у віддалені райони країни. Саму процедуру депортації було регламентовано ще в 1940 р., коли почалися масові вигнання населення із Західної України, натомість 1944 р. її дещо уточнили за допомогою низки відомчих приписів. А загалом правила руху спецешелонів ОДПУ визначило ще під час масових депортацій селянства 1933 р. Потяги з приреченими мали перечікувати на запасних коліях, пропускаючи пасажирські, військові, вантажні. Тож шлях у заслання був довгим не лише через великі відстані.

Трагічна путь починалася для вигнанців просто на порозі власної оселі. Після оголошення рішення про депортацію й ретельного обшуку помешкання, самих приречених і нетривалих зборів (на які ніколи не давали належних три години) жертв під конвоєм доправляли (в містах на вантажівках, у селах підводами) до залізничних станцій. Часто-густо, всупереч відповідним інструкціям, їх змушували добиратися до залізниці на власному або й сусідському транспорті. Мешканець с. Мушкатівка Борщівського р-ну Тернопільщини, повертаючись до страшних днів осені 1947 р., розповів:

«День 21-го жовтня мені ніколи не забути – то була страшна наруга над невинними людьми. [...] Мого батька В.Чубака – старого, хворого – забрали з ліжка. Сестра, 1923 р. нар., теж не могла ходити, то її посадили на воза. [...] Коли набралися десять фір, вирушили в дорогу. [...] Біля кожного воза – і зліва, і справа – по 4–5 конвойних. Надвечір наша велика валка підїхала до села Іване-Пусте. А там на станції Страшний суд. Коні ржуть, люди кричать, діти плачуть... Самісіньке пекло. Конвойні оточили станцію. Почали нас вантажити у вагони дуже швидко»¹².

Швидке завантаження відбувалося лише тоді, коли ешелон був готовий до відправлення. Якщо ж ні, то людей утримували у спеціально відведених для цього місцях до прибуття рухомого складу. Керівництво НКВС–МВС СРСР пильно стежило за раціональним використанням «вагоно-метражу». Якщо «ворожих родин» не вистачало для щільного заповнення ешелонів, вони, за наполяганням заступника наркома внутрішніх справ СРСР В.Чернишова, стояли на запасних коліях, очікуючи на додатковий «контингент»¹³.

За безпосереднє заповнення вагонів і перевезення вигнанців відповідав начальник ешелону, за охорону – його комендант («начальник конвою») з конвойних військ¹⁴, який виконував допоміжні функції. Перший зі згаданих службовців приймав людей за списками та перевіряв «посімейну картку», щоб жоден із приречених не уникнув своєї долі. У разі відсутності будь-кого зі внесених до неї, складався відповідний акт й «утікача» оголошували в розшук. Решту організаційних питань мали вирішувати відповідно до інструкції, затвердженої наприкінці січня 1944 р.¹⁵

¹² Див.: Мизак Н. Велика депортація // Гомін України. – 2006. – 29 жовтня.

¹³ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф.15. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.93; Спр.55. – Арк.12.

¹⁴ 2 червня 1949 р. спеціальним наказом МВС СРСР було оголошено нову «Інструкцію начальникам ешелонів із конвоювання виселенців». У документі встановлювалися обов'язки начальника ешелону та його заступників, зокрема й начальника конвою, а також процедура передачі/приймання засланих від співробітників, які доправляли людей до залізниці (перевірка ешелонних списків, посімейних карток тощо). Наступний наказ МВС СРСР, що регламентував та уточнював порядок конвоювання осіб, яких відправляли у заслання із західних областей УРСР, вийшов 3 лютого 1951 р. Відтоді чисельність депортованих для кожного ешелону, терміни їх відправлення мало визначати МДБ УРСР (див.: Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.44. – Л.2–5).

¹⁵ Інструкція з конвоювання спецконтингенту, який переселявся за особливими вказівками НКВС СРСР, 29 січня 1944 р. [Електронний ресурс]: <https://rg.ru/2014/06/25/deportaciya.html>

Найбільш чітко, ніж будь-коли, було організовано депортацію у жовтні 1947 р., коли впродовж кількох днів із Західної України вивезли 77 791 особу¹⁶. Згідно з прописаним на папері порядком, родини з речами у супроводі солдатів внутрішніх військ на підводах чи вантажівках мали доправити до найближчих залізничних станцій, а звідти – на вузлові пункти («станції завантаження» / пункти формування ешелонів), де головним розпорядником ставала спеціальна комендатура на чолі зі співробітником МДБ, який відповідав за готовність вагонів, охорону, приймання людей і наступну передачу їх (за списками та посімейними довідками) начальникові / комендантові ешелону – офіцерові конвойних військ. Останній розписувався про отримання «під опіку» всіх вигнанців.

В ешелонах один із вагонів виділяли для речей. Дехто необачно і справді здавав свої пожитки, а потім не міг знайти, оскільки конвоїри нерідко займалися крадіжками та мародерством. «Батько заборонив мамі здати речі, – розповідає Ольга Жук. – І вона не здала, а потім, як приїхали (до Амурської обл. – *Т.В.*), того вагону – камери зберігання – вже не було. Де він загубився? Та, мабуть, не загубився...»¹⁷.

Кожен потяг, принаймні в 1947 р., супроводжували 36–40 солдатів конвойних військ. Відповідальність за організацію охорони покладалася на її начальника, який, окрім зазначеного вище, мав стежити за кількістю вагонів в ешелоні (за інструкцією, не більше 63) та щільністю завантаження (не менше 2500 осіб). Він відповідав і за облаштування вагона-карцеру для тих, хто «порушував порядок пересування», а також за правдивість списків, куди належало вносити всіх без винятку, навіть немовлят. Цей службовець мав також періодично надсилати рапорти на адресу відділу перевезень НКВС–МВС СРСР і стежити за тим, щоб підлеглі сержанти, за якими закріплювалися 6–8 вагонів, кожної доби проводили перевірку та облік «спецконтингенту», а «старші», призначені з-поміж вигнанців, наглядали за порядком у вагонах. Найчисельнішою була охорона на початку та в кінці ешелонів – задля запобігання втечам.

І на станціях завантаження, і в дорозі засланців пильнували дуже ретельно, оскільки за кожної сприятливої нагоди вони намагалися втекти. Звіти щодо кількості людей передавали до НКВС–МВС–МДБ. Із цих рапортів дізнаємося, що у 18 вагонах першого ешелону №1516, який 7 травня 1944 р. о 17-й год. 55 хв. вирушив зі ст. Здолбунів Ковельської залізниці до ст. Єнісей Красноярського краю, перебував 451 родич повстанців¹⁸. У потязі №49339, що 30 жовтня виїхав із Тернополя до Омська, було 289 родин (690 осіб)¹⁹. Із часом ці в'язниці на колесах ставали довшими. Іноді число вагонів сягало 60. Відповідно зростала й кількість «пасажирів» у них. Найщільніше набивали рухомий склад людьми в 1947 р. В ешелоні №20023, який на світанку 22 жовтня рушив зі ст. Львів-Клепарово до Томської обл., було 1878 вигнанців²⁰.

Скільки часу йшло на максимальне заповнення вагонів, встановити важко. Але зі спогадів жертв репресій випливає, що у другій половині 1944 й до осені 1947 рр. ця процедура могла тривати кілька годин, а іноді й днів. У наймасовішу жовтневу акцію 1947 р. людей вантажили швидше, ніж раніше. Розповідає Марія Плакуща з Волині, яку 21 жовтня 1947 р. у 8-річному віці депортували разом із родиною:

¹⁶ Саме така цифра наводилася в уточнених даних МВС УРСР, уміщених у довідці від 23 листопада 1948 р. (див.: ГДА МВС України. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.76–77; Спр.51. – Арк.96).

¹⁷ Інтерв'ю із Жук (Кулеша) Ольгою Пилипівною, 1944 р. нар., с. Добросин Жовківського р-ну Львівської обл., 25 жовтня 2019 р., інт. А.Усач, Меморіальний музей «Територія терору».

¹⁸ ГДА МВС України. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.109.

¹⁹ Там само. – Спр.55. – Арк.32.

²⁰ Там само. – Спр.51. – Арк.124, 132–133.

«На все життя запам'ятала, що діялось у той чорний день на станції Луцьк. Усе якось змішалось: люди й коні, плач, стогін, ридання. [...] Для нас приготували аж 59 вагонів. Вони призначалися для перевезення, напевно, худоби, а не людей. Навіть елементарних лавок не було. Сиділи на мішках, які взяли з собою. Вагони були битком набиті людьми... Коли на станцію привезли ще кілька сімей, а місця вже не було, то розпорядилися, щоб викинули людське майно, але всім знайшлося місце»²¹.

Загальну атмосферу пронизливо схарактеризувала Марія Луців (1944 р. нар.), затримана з усією сім'єю у с. Михайлівичі Дрогобицького р-ну Львівської обл.: «На вокзалі нас усіх заштовхали у вагони й почалася страшна дорога без кінця і краю. [...] Усі станції та полустанки були переповнені потягами, які везли у загратованих товарних вагонах в'язнів або спецпереселенців, таких, як і ми. Здавалося, ніби всю Україну забирають у неволю!»²².

Момент, коли зачинялися двері вагонів та ешелон рушав, перетворювався для людей на справжню трагедію: «Гойднувся вагон, щоразу швидше застукотіли на стиках рейок колеса, і раптом із того стукоту зродилося спочатку ледве чутне, а щодалі, то голосніше ридання. Плакали всі. Причитали навзрид, ні на кого не дивлячись, нікого не соромлячись. Як на похоронах. Плакали дорослі, плакали й діти. Той плач, здається, заглушував гуркіт коліс, пробивався крізь дах, рвався до самого неба»²³.

Хтось горював дуже довго. Хтось знаходив розраду у фіксації станцій, що їх минав потяг. Арета Блавацька (1934 р. нар.), яка влітку 1950 р. разом із родиною вирушила зі Львівщини на схід СРСР, робила нотатки в імпровізованому щоденнику. Запис на першій сторінці: «Подорож на Сибір. 5/6 1950 р. Понеділок 1 год. Виїхали ми зі Львова. [...] 5/6 2 год. – Красне, [...] Радивилів, 5/6 10.30 – Здолбунів, [...] 7/6 середа 5 год. (дня) – Жудиливо, 19.10 – Сухиничі»²⁴.

Вигнанці одностайні в описі «інтер'єрів» вагонів (телятників, товарняків), в яких їм довелося долати важку дорогу, з дво- або триповерховими нарами. Інколи нар не було, тоді люди тулилися просто на підлозі. Траплялося й так, що вже під час завантаження функціонери пропонували їм власноруч облаштувати своє тимчасове пристановище. «Робіть собі комфорт самі, – загнавши до вагонів людей, “милостиво” дозволив начальник ешелону. Наші батьки зробили нари попри всі стіни вагона. Вони мали аж три поверхи», – пригадує Василь Романчак, якого депортували в лютому 1949 р. з Бродівського р-ну на Львівщині. І продовжує: «Мій брат Богдан, якому йшов четвертий рочок, коли поїзд різко загальмував, упав з горішніх нар на розпечену пічку й обпік собі личко та ручки»²⁵. Посеред вагону зазвичай уже стояла пічка-«буржуйка». З усіх щілин тягнуло холодом. Стіни вкривалися памороззю. «Холод, сморід, на підлозі гнила солома... Люди знемагали від холоду й браку свіжого повітря. Довга і тяжка дорога у сибірську чужину»²⁶, – схарактеризувала загальну картину Надія-Ксенія Салабай, яку 21 жовтня 1947 р.

²¹ Десять років у неволі (Зі спогадів Марії Плакущої; записав Любомир Пахолок) // Реабілітовані історією: Волинська область. – Кн.1. – К.; Луцьк, 2010. – С.494.

²² Луців М. На чужині // Реабілітовані історією: Львівська область. – Кн.2: м. Борислав, Бродівський район. – Л., 2014. – С.90.

²³ Боярчук П. Крик голодного звіра. – Луцьк, 1997. – С.155.

²⁴ Фото рукописних нотаток із приватного архіву А.Блавацької (оцифровано співробітниками Меморіального музею «Територія терору»).

²⁵ Романчак В. Зруйноване село // Реабілітовані історією: Львівська область. – Кн.2: м. Борислав, Бродівський район. – С.101.

²⁶ Салабай Н.-К. Матір із шістьма дітьми – у Сибір // Там само. – Кн.3: Буський район, Городоцький район. – Л., 2017. – С.51–52.

депортували зі Львівської обл. А влітку не було чим дихати, оскільки через два маленьких віконечка, заґратованих або обплутаних колючим дротом, повітря ледь проникало всередину.

Люди потерпали від спраги, недоїдання, іноді й голоду. Харчів, що їх змогли взяти, не вистачало, оскільки чи не все з'їдалося ще під час перебування на збірних пунктах, а обіцяні станційні буфети зазвичай не працювали. Коли ж вони й функціонували, то виходити на зупинках із вагонів (по їжу, воду та вугілля) дозволялося лише жінкам. Інколи, як свідчить львівський дослідник А.Усач, котрий у рамках усноїсторичних проєктів записав спогади багатьох депортованих, чоловіки перевдягалися у жіночий одяг, щоб захопити якомога більше харчів. Медичного нагляду, передбаченого чинними інструкціями, в ешелонах зазвичай не було. Так само, як і санітарної обробки перед завантаженням до потягів. Тому в умовах людської скупченості ширилися інфекційні та інші хвороби. Лише деякі люди, згадуючи свою дорогу у заслання, наводять приклади походів до станційної лазні²⁷.

Позбавлені елементарних засобів гігієни, разом потерпали чоловіки, жінки, діти та люди похилого віку. В деяких вагонах була «параша» – металева бочка, або ж просто дірка в підлозі. Іноді в кутку облаштували «туалет» іншої конструкції – «дві дошки, і такий жолоб [...] І то було відкрито – і ти маєш там сидати»²⁸. Природні потреби справляли, по суті, в усіх на очах. А швидко сформовані у жовтні 1947 р. для депортації величезної маси людей ешелони не обладнали й такими примітивними відхожими місцями. «Двері (вагонів – Т.В.) забиті наглухо, нікого не випускають. Люди хочуть до туалету. Спочатку обходилися відрами, а потім узяли сокиру й прорубали в куті на підлозі отвір»²⁹, – свідчив висланий із Тернопільщини селянин Чубак. Його слова підтверджує й Марія Гуц із Рівненської обл., та додає інші подробиці: «Туалетів у вагонах не було, оправлятися також не випускали, людям довелося використовувати посуд, який у кого знайшовся»³⁰. В одному з вагонів ешелону, що вирушив у жовтневі дні 1947 р. з Волині до Кемеровської обл., було дуже багато селян, а серед них – і паралізована Тетяна Черемчукова із с. Скриголова.

«Вкинули Тетяну у вагон – худобу так не кидають... Ходила по нужді під себе. Слаба людина. Не спитаєш у неї, не дорікнеш, – згадує Галина Павлюк (у дівочтві Войтович), яку забрали просто зі школи в Берестечку. – Дев'яносто три душі у вагоні. Нічого немає. Ні параші, ні дірки якої в підлозі. У ходаки, тобто взуванку, вибачте, робили, і через віконце надвір викидали. То було таке знущання, що збагнути важко. За три неділі дороги ми на людей перестали бути похожими. Брудні, просмерділі, завошивлені... У мене на спідниці шви не були зароблені, то вошей у тих швах – як піску хто насипав. Трирічний син тієї паралізованої жінки через лютий холод у вагоні відморозив собі ноги. Потім йому їх відрізали»³¹.

Більшість спецпоселенців дорогою знемагали від спраги. Використовували навіть сніг, який надувало у щілини вагону, а також паморозь зі стін. Воду давали

²⁷ Інтерв'ю зі Савчуком Орестом-Мирославом Степановичем, 1933 р. нар., м. Золочів Львівської обл., 20 серпня 2019 р., інт. А.Усач, Меморіальний музей «Територія терору».

²⁸ Інтерв'ю з Процайло (Погранична) Дар'єю Паньківною, 1937 р. нар., с. Мокротин Жовківського району Львівської обл., 7 жовтня 2019 р., інт. А.Усач, Меморіальний музей «Територія терору».

²⁹ Див.: *Мизак Н.* Велика депортація // Гомін України. – 2006. – 29 жовтня.

³⁰ *Гуц М.* Волошки моєї юності // Реабілітовані історією: Рівненська область. – Кн.1. – Рівне, 2006. – С.255.

³¹ «Вінок з колючого дроту»: Інтерв'ю з Галиною Павлюк // *Боярчук П.* Крик голодного звіра. – С.128–129.

лише на великих станціях. Матері обмежували себе, щоб бодай якось прати пелюшки. Сушили їх, обмотуючи ноги вище колін, або прикладали за пазуху до грудей³². Сучасники тих подій переповідають подробиці: «Пелюшки з домотканого полотна не було де прати. Їх навіть не споліскували водою, якої бракувало для пиття. Їх сушили за пазухою або на спині не лише батько й мати, а й сусіди по нарах, яких було у вагоні 36 осіб. Мама дитинки віддавала свій і її пайок молодим хлопцям, яким на своїх плечах найбільше випадало сушити пелюшки»³³.

Антисанітарія була не винятком, а радше нормою, тому й викликала занепокоєння заступника наркома внутрішніх справ СРСР В.Чернишова, котрий «опікувався» засланими, адже йому потрібна була робоча сила, а не хворі чи знесилені напівмерці. Тому ще 18 листопада 1944 р. посадовець направив із Москви до Києва телеграму, в якій просив республіканське керівництво «поліпшити» умови перевезення «оунівців»³⁴. 29 травня 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясной, звертаючись до начальників управлінь НКВС західних областей, указав на прорахунки під час транспортування спецпоселенців. Окрім іншого, він зауважував, що для супроводу потягів не виділено медперсонал, не забезпечено в достатній кількості медикаменти, внаслідок чого зареєстровано спалахи висипного тифу. Так, наприклад, в ешелоні №47347, що 30 листопада 1944 р. з 645 членами родин повстанців вирушив із Дрогобицької обл. до ст. Котлас, захворіли 50 осіб, а в ешелонах №47473 і №47474 встановлено 79 випадків висипного тифу та 85 підозр на нього³⁵.

Ситуація з транспортуванням депортованих із Західної України не поліпшувалася й у наступні роки. Так, на початку 1945 р. згаданий вище В.Чернишов у телеграмі на ім'я В.Рясного висловлював своє невдоволення якістю «спецконтингенту», котрий планувалося використовувати на промислових підприємствах у місцях заслання, зауважуючи, що йому не потрібні «дистрофіки» та «інваліди».

У сформованому в Тернопільській обл. ешелоні №47379 серед 385 осіб було 315 хворих на дистрофію й 10 померлих³⁶. Ще вищою була смертність у жовтні 1947 р. Мешканець с. Мушкатівка Борщівського р-ну Чубак розповідає: «Їхали ми 32 доби. Спочатку у вагоні померли двоє дітей. [...] Під Іркутськом померла Жмудиха. Тут уже на кожній станції поїзд вагонами ходили з ношами й питали, чи є мертві. Ми подавали, а вони забирали. Далі під Читою померла Куйбідиха. Прийшли знову з ношами й забрали. Ми тільки помолилися за них»³⁷.

Родичі померлих не мали жодних шансів навідатися будь-коли на їхні могили. Жінка, яка втратила дитину через хворобу, збожеволіла: «Вона весь час перепитувала: яка то станція (де з вагону винесли тіло – Т.В.)? Вірогідно, хотіла знати, де похована/закопана. [...] Пішла з життя, так і не довідавшись тієї зупинки»³⁸. Дар'я Процайло (1937 р. нар.), депортована 1950 р. із с. Мокротин Жовківського р-ну Львівської обл., пригадує, як у сусідньому вагоні померло півторарічне немовля. Мати хотіла побачити, де його поховують, і на зупинці вибігла слідом за конвойними. Її зупинили, вдаривши прикладом гвинтівки по голові³⁹. Засланий Степан Музичко описує сцену смерті та поховання маленької дитини:

³² Штепа М. Обкрадене дитинство. – Тернопіль, 2015. – С.15.

³³ Надбережна М. Обморожена доля... // Реабілітовані історією: Тернопільська область. – Кн.1. – Тернопіль, 2008. – С.205–206.

³⁴ ГДА МВС України. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.32.

³⁵ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – С.52.

³⁶ Бугай Н. Народу України в «Особой папке Сталина». – С.138.

³⁷ Див.: Мизак Н. Велика депортація // Гомін України. – 2006. – 29 жовтня.

³⁸ Інтерв'ю із Жук (Кулеша) Ольгою Пилипівною, 1944 р. нар. ...

³⁹ Інтерв'ю з Процайло (Погранична) Дар'єю Паньківною, 1937 р. нар. ...

«Мамочко, молока», – шепотіла хвора дівчинка, та не було навіть водички, аби зволожити спалені гарячкою вуста вмираючої дівчинки. Життя згасало. Мати сиділа на підлозі вагона, тулила до грудей покійну донечку, наче хотіла зігріти її своїм диханням і повернути до життя. [...] Двом чоловікам веліли вивести з вагона два рискалі і шуфлю (різновиди лопати – *Т.В.*), сказали матері, аби вийшла з дитиною. Два конвоїри з собаками на повідках провадили похоронну процесію. Коли перейшли через кілька залізничних ліній, зупинились. Наглядачі наказали копати яму. Мати сиділа на землі, пригорнувши до грудей донечку, і чекала. Коли яма була викопана, вона відкрила обличчя покійної, яке було накрите рядном. Мертві сині очі були відкриті, наче намагалися востаннє подивитись на цей чужий для неї світ. Підійшли гробокопачі, над покійною руками зробили хрест і промовили: «Останнє цілованне», поцілувавши холодну голівку дитини. Мати теж поцілувала і віддала у їхні руки. Ті – опустили в яму, зламали держак шуфлі, якою накрили голівку, щоб захищати від грудок землі. [...] Мати не плакала, сльози в неї висохли з тих пір, як її вирвали з рідної землі. На диво, конвойні не кричали, як завжди. Вони теж люди, підпорядковані жорстокому режиму. Коли на похованні був насипаний маленький горбочок землі, всі троє стали на коліна, помолились, руками зробили хрестики на свіжій землі, і так запечатали гробик. Мати зняла з голови хустину, набрала в неї жменю землі з могили своєї донечки. Конвойний тихо запитав: «Закончіли?». «Так», – була відповідь. «Пашлі», – ще тихіше промовив він. [...] Так відбувся похорон маленької українки, яка прийшла на світ на своїй рідній землі, і наче квіточка зів'яла на чужій [...]. Ніхто ніколи не прийде з молитвою до поховання дівчинки, не скропить сльозми. Горбочок землі розмиють дощі й не залишиться сліду, де похована невинна українська дитина»⁴⁰.

Утім охоронці рідко були такими поступливими. Більшість у подібних ситуаціях керувалися відомчими інструкціями конвойної служби, виявляючи повну байдужість до репресованих – чи то жінок, чи дітей. Юлія Провальна, депортована із с. Біла Чортківського р-ну на Тернопільщині, згадує:

«У вагоні померла дитина, мати ридала. Хтось молився, хтось проклинав представників каральних органів старшого московського брата. Коли потяг уповільнив хід, конвойний з тамбура привідкрив двері до вагона, але так, що заглянув лише одним оком, і запитав: «Мьортвие есть?». «Є мертва дитина», – була відповідь. Ніч – у вагоні чекають, яке буде прощання матері з дитиною, імені якої у переповненому вагоні навіть не знали. Зупинка ешелону. Відчинилися двері, з тамбура увійшов конвойний, у руці лампа, якою присвічував, шукав, де мертва дитина. Побачив. Зупинився біля жінки, яка до грудей тулила мертву дитину, очі закриті, голівка звисала, уста відкриті, наче хотілося ще вдихнути повітря. Конвойний, не питаючи матері, в одній руці лампочка, другою взяв дитину, ступив кілька кроків поміж сидячих, і від незручності крикнув до напарника: «Конвой, лови!». Той влучно руками зловив дитину, це був хлопчик. Двері до тамбура зачинилися, у вагоні все втихло... Навіть мати не плакала... На ранок з'ясувалося, що мати померлої дитини закінчила життя самогубством. Вона міцно зв'язала хустини за кінці. Одним зв'язала ноги, з другого кінця зробила петлю, зав'язала міцно на шию, ногами затягала...»⁴¹.

⁴⁰ Див.: *Штмена М.* Обкрадене дитинство. – С.16–17.

⁴¹ Там само. – С.41–42.

І таких історій було чимало. Марія Камаш, депортована з Тернопільщини, узагальнює: «Померлих батьків виносили діти, а дітей – батьки. Ложили на землю, де вказав конвойний, і так залишали, а ешелон далі віддалявся від України вглиб Росії, залишаючи за собою непоховані мертві тіла наших родин, знайомих і незнайомих»⁴².

Іноді траплялося так, що діти, котрі пережили довгу дорогу залізницею, йшли з життя вже неподалік від місць спецпоселення, яких доводилося діставатися не сухою дорогою, а річками на баржах і пароплавах. Так, в однієї з жінок етапу, що наприкінці літа 1951 р. рухався до Тюмені, померла дитина. Мати марно благала конвоїрів пристати до берега, щоб поховати тіло. Солдат приладнав до нього якусь залізку і просто жбурнув у річку⁴³.

Розмірковуючи над ганебною практикою цих та інших безіменних «поховань», Г.Арендт зауважувала:

«Західний світ досі, навіть за найтемніших своїх часів, надавав позбавленому життя ворогові право залишитися в пам'яті на знак самоочевидного визнання факту, що всі ми люди (і тільки люди). Ахілл потурбувався про похорон Гектора лише тому, що найдеспотичніші уряди шанували вбитого ворога; лише тому, що римляни дозволяли християнам писати свої мартирологи; лише тому, що церква залишала своїх еретиків у пам'яті людей, усе це не було втрачено й ніколи не буде втрачене. Концентраційні табори, роблячи саму смерть анонімною (унеможливаючи з'ясування, чи в'язень мертвий, чи живий), відібрали у смерті її значення як кінця прожитого життя. У певному сенсі вони забрали в індивіда його власну смерть, доводячи, що надалі йому не належить нічого, і сам він не належить нікому. Його смерть просто засвідчує факт, що він ніколи насправді не існував»⁴⁴.

Депортованим у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. дорога запам'яталася не лише важкими випробуваннями, голодом, хворобами та смертями, а й відчуттям нескореності засланих. Дар'я Процайло згадує, як складали пісні: «То ми їхали, і дуже багато людей з нами попали. І був там такий Паска – то він придумав таку пісню. Я так не запам'ятала, тільки дещо: Вагони великі, пульмани прокляті, / в яких перевозили звірину... / Як сонце спочило, а зорі ясніли / всіх нас відвозили в чужину...»⁴⁵.

Подібними спогадами діляться й інші репресовані. Богдан Лукій (1942 р. нар.) з Тернопільщини, якого відправили у заслання у вересні 1949 р., згадує: «У потязі люди співали повстанські пісні, які підхоплювалися молоддю з інших вагонів. Співав увесь ешелон, який рухався на схід від Копичинців до Хабаровська»⁴⁶.

Траплялися спроби втеч. Депортована 21 жовтня 1947 р. з Рівненської обл. Марія Гуц свідчить: «З якогось вагона двом хлопцям удалося втекти. Але втікачів швидко спіймали. Зупинили поїзд у тайзі, вивели тих двох хлопців і били ногами та палицями – сніг почервонів од крові. Ми спостерігали за цим побоїщем крізь щілини у вагоні. Кажали, що мати одного з тих хлопців, дивлячись на цю розправу, збожеволіла»⁴⁷.

Задля порятунку своїх малих дітей удавалися до втеч і жінки. Так, Євгенію Хмару через належність чоловіка до антирадянського руху опору відправили у заслання

⁴² Там само. – С.65.

⁴³ *Боярчук П.* Крик голодного звіра. – С.189.

⁴⁴ *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. – С.504.

⁴⁵ Інтерв'ю з Процайло (Погранична) Дар'єю Паньківною, 1937 р. нар. ...

⁴⁶ *Лукій Б.* «І ми, малі діти, були ворогами радянської влади» // Реабілітовані історією: Тернопільська область. – Кн.6. – Тернопіль, 2020. – С.87.

⁴⁷ *Гуц М.* Волошки моєї юності. – С.255.

разом із місячною дитиною. Коли немовля важко захворіло, молода мати відчайдушно вистрибнула з вагона й вирушила до рідного села. Їй удалось повернутися додому та з'єднатися з чоловіком. Але жити доводилося потайки. Уже після смерті чоловіка вона народила їхню другу дитину. Після двох років переховування Є.Хмару вистежили й заарештували. Спочатку її разом із доньками, яким було 1,5 та 4 роки, утримували у Сокальській в'язниці, а згодом етапом відправили в Пермську обл.⁴⁸

Перші потяги зі спецпоселенцями із західноукраїнських областей почали прибувати до Красноярського краю, Іркутської, Новосибірської та Омської обл. літом і восени – взимку 1944 р. Величезні необжиті території, суворий клімат, за логікою влади, творили «ідеальне місце» для «соціально небезпечних» людей. У пункті призначення начальник ешелону передавав засланих (за ешелонним та вагонними списками) представникам місцевих органів НКВС, про що складався спеціальний акт. Один примірник цього документа він залишав собі для подальшої передачі в управління внутрішніх справ місцевості, звідки поїзд вирушав у путь.

Виснажені тривалою дорогою в тюремних ешелонах люди потерпали й далі, адже, як згадувалося вище, багатьом до кінцевого пункту призначення доводилося ще діставатися річками чи сухоходом (вантажівками, іноді пішки). Згадує Дмитро Зробок, депортований у 1950 р. з Бродівського р-ну Львівської обл.:

«У Томську нас загнали на великий пароплав, який мав таку милу для кожного українця назву – “Тарас Шевченко” й таку невдячну та важку місію – везти своїх земляків у неволю, як любили говорити енкаведисти, везти “навечно на белые медведи”. Десь під кінець нашої важкої дороги пересадили всіх на баржу, стару й діряву. Наступного дня нашої подорожі ця баржа почала тонути, до трюмів стала прибувати вода, а ширина річки Об у цьому місці доходила до одного кілометра! Очевидно, тільки сила Бога врятувала нас від страшної смерті»⁴⁹.

Коли інших засланців зі Львівщини в березні 1949 р. після залізничі переправляли на вантажівках через Амур, «лід був покритий уже водою, яка сягала до кузова автомашини. Було страшно. В середині колони одна автомашини провалилася». Уцілілих доправили на лівий берег річки, за 18 км від селища Полярково. Тут, у місцевому радгоспі, вони й мали працювати⁵⁰.

Один з ешелонів, відправлених із Тернопільщини, прибув до Хабаровська 7 жовтня 1949 р. Наступного дня всіх перевантажили на баржі й тиждень везли вниз по Амуру до озера Кізі. Кінцевою зупинкою став населений пункт Санники. Дорогою померла жінка з Волині, тіло якої конвоїри викинули за борт, навіть не запитавши згоди рідних. За словами Богдана Лукія, «весь берег річки був переповнений переселенцями, що виглядали надто злиденно: стара поношена одежа, невтішні обличчя. Діти кормилися біля розведеного багаття, де старі бабусі старалися закип'ятити чай. Конвой передав нас усіх комендатурі, куди раз у місяць кожен повинен був з'явитись і покласти підпис про свою присутність»⁵¹.

Великі групи людей мусили долати пішки чималі відстані (іноді понад 30 км). Утомлених дітей несли на руках або тягли на саморобних «волокушах» із гіляк⁵².

⁴⁸ Діти вмирали в дорозі їх викидали так, як жабок з поїзда...»: історії репресованого материнства // Локальна історія, 13 листопада 2020 [Електронний ресурс]: https://www.facebook.com/LokalnaIstoria/photos/a.173171142862319/1570351249810961/?type=3&eid=ARAHhNRXzTRwI0g9duWlotDprdzJkQjvI5KkFGLs2Mwpd6K6lsHyPI1vJXzaIsiye_tPUDNTQ3tNMU

⁴⁹ Зробок Д. Ціна нашої волі // Реабілітовані історією: Львівська область. – Кн.2: м. Борислав, Бродівський район. – С.77.

⁵⁰ Романчук В. Зруйноване село. – С.101, 103.

⁵¹ Лукій Б. «І ми, малі діти, були ворогами радянської влади». – С.87.

⁵² Інтерв'ю з Жук (Кулеша) Ольгою Пилипівною, 1944 р. нар. ...

Мешканець с. Мушкатівка на Тернопільщині Чубак, згадуючи події глибокої осені 1947 р., розповідає: «Після 32-денної дороги залізницею приїхали на станцію Алгач. [...] Висадили... [...] Нас 460 чоловік. Заводять у довгу будівлю, де було шість буржуйок. Сяк-так почали грітися. Серед прибулих трое старих, що обморозили ноги. Їм згодом зробили операції, пообрізували ноги, дали довідки, що можуть повертатися додому»⁵³. Волинянка Марія Плакуща, в дитячому віці заслана до Кемеровської обл.: «Холод був нещадний, а ми вдягнуті “по-волинськи”: не в усіх були кожухи, рідко хто мав валянки. Розкладали перини просто на снігу і закутувати дітей»⁵⁴.

Про схожі поневіряння згадують й інші. Приміром, Марія Ряпич, депортована наприкінці 1949 р. із Самбірського р-ну, після місяця виснажливої дороги разом з іншими земляками опинилася у Читинській обл. Одяг, в якому були люди, виявився абсолютно непридатним для місцевих погодних умов: «А хіба ми були до Сибіру одягнуті? Чобітки тоненькі, панчішки»⁵⁵. Ті ж, хто прибули влітку до Красноярського краю, потерпали від зграй комарів: «Люди розводити багаття і всю ніч до ранку сиділи навколо нього, молилися й співали. І все це під пильною охороною конвою... Вранці наступного дня приїхало до нас начальство і розподілило всіх на роботу»⁵⁶. «Нарешті Урал. Молотовська область, місто Губаха. Поїзд зупинився і було дано команду вивантажуватися. Змучені довгою дорогою, постійним недоїданням, перебуванням без свіжого повітря і денного світла, люди умлівали й падали у сніг. Нас викинули просто на засніжене поле. Плакали діти, плакали й дорослі. І кожен просив Господа Бога допомогти вижити на зло ворогам»⁵⁷.

Більше пощастило тим, кого в пошуках притулку й роботи, не вивантажуючи з поїздів, возили Уралом і Сибіром. Марія Гуц із Рівненщини, заслана восени 1947 р., написала про це так: «Привезли нас на шахти в Молотовську область, Губахінський район, станція Гасская. Приходили військові, відбирали молодших жінок із трохи старшими дітьми. А нас, чоловік із п'ятдесят, зовсім старих, дітей та жінок з дітьми-дрібнятами, ще зо два тижні ніхто нікуди не брав. Так і возили нас у вагоні від однієї шахти до іншої, поки, нарешті, вивантажили на шахті №68»⁵⁸.

Наведені вище спогади тих, хто дорогою до місця заслання витерпів наругу й тортури, переконливо свідчать, що вигнання не починалося та не закінчувалося на залізничній станції. Його супроводжували страждання, безіменні могили, спроби втечі, солідарність, виживання в неймовірно важких обставинах. Трагічних оповідей про важку путь багато. Їх нині збирають члени громадської організації «Після тиші». Респонденти й респондентки згадують пережите зі сльозами на очах. Комуністична система не щадила нікого: ані старих та немічних, ані найменших і беззахисних. Соціально-політична експансія реалізовувалася за вже випробуваним у 1920–1930-х рр. сценарієм із застосуванням брутальних методів, каральних практик.

REFERENCES

1. Arendt, Kh. (2002). *Dzberela totalitaryzmu*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Artizov, A. (Ed.) (2000). *Reabilitatsiya: kak eto bylo: Dokumenty Prezidiuma TsK KPSS i drugie materialy*. Moskva. [in Russian].
3. Bazhan, O. (2013). Operatsiia "Zakhid": do 70-richchia deportatsii naselennia Zakhidnoi Ukrainy u viddaleni mistsevoosti. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 18, 338–349. [in Ukrainian].

⁵³ Див.: Мизак Н. Велика депортація // Гомін України. – 2006. – 29 жовтня.

⁵⁴ Десять років у неволі (зі спогадів Марії Плакущої). – С.494.

⁵⁵ Інтерв'ю з Ряпич Марією Андріївною, 1930 р. нар. (запис інтерв'ю: Т.Лапан, 9 травня 2006 р.), International Slave and Forced Labourer Documentation Project. Das Interview-Archiv «Zwangsarbeit 1939–1945» (<https://archiv.zwangsarbeit-archiv.de/>).

⁵⁶ Тис-Сушко Г. Таким було наше життя // Реабілітовані історією: Львівська область. – Кн.2: м. Борислав, Бродівський район. – С.114.

⁵⁷ Луців М. На чужині. – С.90.

⁵⁸ Гуц М. Волошки моєї юності. – С.255.

4. Bilas, I. (1994). *Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917–1953: Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Bugaj, M. (2006). *Narody Ukrainy v "Osoboj papke Stalina"*. Moskva. [in Russian].
6. Buhai, M. (1992). "Za povidomlenniam NKVS SRSR, buly pereseleni...": Pro deportatsiiu naselennia z Ukrainy u 30–40-vi rr. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Conquest, R. (1960). *Soviet deportation of nationalities*. London; New York.
8. Dovbnia, O. (2018). Deportatsii naselennia Zakhidnoi Ukrainy (1939–1953 rr.): novitnia vitchyzniana istoriohrafia. *Skhid*, 2(154), 70–77. [in Ukrainian].
9. Kohut, A. (2020). Operatsiia "Zakhid" u konteksti radianskykh deportatsii iz Zakhidnoi Ukrainy 1940–1950-ti rr. *Vyrvane korinnia: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*, 51–68. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kohut, A. (2020). Peredvisnyky operatsii "Zakhid": deportatsii 1944–1946 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 3, 40–53. [in Ukrainian].
11. Kohut, A. (2021). "Troika" chy "Sievier"? – deportatsiina operatsiia pochatku kvitnia 1951 r. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/04/8/159295/> [in Ukrainian].
12. Konkvest, R. (1974). *Bolsboj terror*. Firenze. [in Russian].
13. Myzak, N. (2006, 29.X). Velyka deportatsiia. *Homin Ukrainy*. [in Ukrainian].
14. Nekrich, A. (1978). *Nakazannye narody*. Niu-Jork. [in Russian].
15. Polyani, P. (2001). "Ne po svoej vole...". *Istoriya i geografiya prynuditelnykh migratsij v SSSR*. Moskva. [in Russian].
16. Polyani, P. (2015). Geografiya nesvobody: ob infrastrukture deportatsii i sovetsoi rezhimnosti. *Demoskop*, 651–652. [in Russian].
17. Vronska, T. (2008). *Pozasadovi represii chleniv simei uchasnkyiv natsionalno-vyzvolnogo rukbu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1944–1952)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
18. Vynnychenko, I. (1994) *Ukraina 1920–1980-ky: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Zemskov, V. (1991). Massovoe osvobozhdenie spetspereselentsev i ssylnykh (1954–1960). *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 1, 5–26. [in Russian].
20. Zemskov, V. (1991). Zaklyuchennye, spetsposelentsy, sslynoposelentsy, ssylnye i vyslannye: Statistiko-geograficheskij aspekt. *Istoriya SSSR*, 5, 151–165. [in Russian].
21. Zemskov, V.N. (2003). *Spetsposelentsy v SSSR, 1930–1960*. Moskva. [in Russian].

Tamara VRONSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Lecturer in Ye. Berezniak Military Academy
(Kyiv, Ukraine), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

The Road to Exile of Deportees from Western Ukraine: the Second Half of the 1940s – the Beginning of the 1950s

Abstract. The article talks about the features of the difficult journey to exile – one of the first acts of mass deportation of the population of Western Ukraine. Various aspects of the infernal transportation of those who were forcibly removed from their homes only because they provided assistance to members of the national liberation movement, sympathized with them or were not even involved are described. These people were recognized as "socially dangerous because of their connections with the criminal environment" – Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army fighters, they were called an indefinite element in need of strict isolation. **The purpose of the article** is to study the organizational and sanitary and household components of the difficult road to exile, as well as the moral and psychological state of forced migrants. **The research** tasks determined by the purpose consist in the analysis of the process of delivery to the railway, artificially created long and exhausting conditions for the transportation of the elderly, women and children. In the end – the construction of the Bolshevik concept of the geographical isolation of the «indefinite contingent» and the torture that accompanied them. **The methodology of the research** combines critical discourse analysis, biographical method, tools of historical and legal, ethnological research, social anthropology, etc. **The scientific novelty** is to expand the general idea of political terror in general and a specific segment of the forcible movement of large masses of people to the remote areas of the USSR. The language of documents and witnesses of that terrible abuse highlights the terrible trials that befell forced migrants. **Conclusions.** It has been proven that the Stalinist regime, in an effort to subdue the exiles, made great efforts so that the very transportation to the place of exile became a cruel punishment for an uncommitted crime.

Keywords: Western Ukraine, national liberation struggles, Stalin's regime, terror, repression, deportation, exile, convoys, special settlements.